

Palatalisering av velarer

Historie, variasjon og normering

Ivar Berg og Leiv Inge Aa

Artikkelen tar for seg variasjonen mellom velar plosiv /g, k/ og palatal frikativ /j, ç/ eller affrikat i innlyd i norske dialekter. Særlig der palatalene inngår i morfofonologisk veksling med velar, blir variasjonen lett utjamna, og generelt er disse palatalene på retur i dialektene. Vi undersøker hva LIA-korpuset og Nordisk dialektkorpus kan fortelle om utbreiinga av palataler og overgang til velar. Korpusfunna gjør det tydelig at palatalene mange steder har stått svakt lenge. I siste del undersøker vi om palatalavviklinga i målføra også vises igjen med *j*-avvikling i nynorsk skrift. I rettskrivinga blei enkelte *j*-lause former tillatt fra 1938 og noen flere fra 1959. Vi viser at det først og fremst er avishusa som holder *j*-formene i hevd, mens det er mer variasjon og jamt færre *j*-former hos dem som ikke er underlagt husnormer.

Stikkord: Palatalisering av velar, språkhistorie, talemål, nynorsk skriftspråkutvikling

1 Innleiing¹

Vi undersøker den geografiske og historiske variasjonen mellom velar plosiv /g, k/ og palatal frikativ /j, ç/ i innlyd i ord som *skog(j)en*, *ligg(j)e*, *tenk(j)e* og *ikk(j)e*. (Vi forenkler til /j, ç/ her, men ofte er det tale om affrikatene [jç] og [çç]; se nedafør.) Historisk dreier det seg om målmerket som i norsk dialektologi er kalt *palatalisering av velar*, noe som skjedde før /j/ og fremre vokaler. I mange tilfelle førte dette til morfofonologisk veksling mellom velar plosiv og palatal frikativ i bøyingsparadigma til enkeltord (se avsnitt 2.1).

Et tradisjonelt poeng i målførelitteraturen er at den morfofonologiske vekslinga ofte blir utjamna og heilt allment er på vikende front i dialektene (t.d. Sandøy 1987, 233 f.; Skjekkeland 1997, 98–100; Mæhlum og Røyneland 2012, 94). Derfor er det interessant å se hvor godt den holder seg – og hvor godt den kan dokumenteres – i de historiske talemålsopptaka i LIA-korpuset. Er det systematisk geografisk variasjon i bevaring eller utjamning av slik variasjon, eller er palatalene bare et generelt konservativt drag i dialekter ulike steder?

Tradisjonelt er palatal uttale markert med ⟨j⟩ i nynorsk skriftspråk, men ikke i alle posisjoner. Morfofonologisk veksling i substantiv blir ikke markert i skrift, og heller ikke palataliseringa i intetkjønnsord som *ønske* og *stykke*, jamvel om den ofte er leksikalisert i former som /ynʃe/ ~ /ønʃe/ og /styçe/. Et ortografisk poeng er at 2012-reforma for nynorsk gjennomførte konsekvent valgfridom i slike tilfelle, med unntak av *ikkje* og *mykje* (og noen ord der konservativt valg av rotvokal medfører obligatorisk ⟨j⟩). Avslutningsvis spør vi åssen dette blir gjennomført i nynorsk skriftspråk, og om avviklinga av palataliseringa i talemåla går hand i hand med tilsvarende *j*-lause skriftformer.

Nedafør gjør vi veldig kort greie for den historiske bakgrunnen (bolk 2) før vi ser på variasjonen i norske talemål slik den er dokumentert i LIA-korpuset, til dels jamført med Nordisk dialektkorpus

¹ Vi takker to anonyme fagfeller for gode forslag til forbedringer, og særlig redaktør Gjert Kristoffersen, som gav gode råd i heile prosessen med denne artikkelen, men som dessverre gikk bort rett før ferdigstillinga.

(NDK; Johannessen mfl. 2009) (bolk 3). LIA-korpuset inneholder eldre talemålsopptak fra ulike samlinger; brorparten er fra 1970- og 1980-åra, men en god del av materialet vi har sett nærmere på, er tatt opp i 1950-åra. Opptaka til den norske delen av NDK blei gjort i perioden 2006–2012. Sjøl om gamle talere i NDK overlapper med unge i LIA, gjengir korpusa grovt sett norsk talemål med omtrent en generasjons mellomrom, slik at de kan vise endring over tid. De to korpusa er tilgjengelige i samme søkegrensesnitt (Glossa) og er dermed lette å sammenlikne. Her gjør vi overordna, landsomfattende korpus-søk før vi tar stikkprøver på utvalgte frekvente infinitivsformer i Vestland fylke. Målet med denne delen er å vise åssen LIA-korpuset og NDK kan brukes til å studere en fonologisk variabel på makronivå, samstundes som de er innganger til opptak og opplysninger på individnivå. Skriftspråkundersøkingene gjør vi i Nynorskorpuset og Normkorpuset (bolk 4). Totalt gir denne vesle undersøkinga døme på åssen en kan utnytte moderne korpusdata til å kaste nytt lys over gamle dialektologiske spørsmål.

2 Historisk opphav

2.1 Palatalisering som historisk prosess

Palatal frikativ /ç/ har flere opphav. Norrønt /tj/ og /θj/ falt sammen og har stort sett blitt til /ç/ (f.eks. *tjørn* ‘tjern’ og *þjófr* ‘tjuv’), men her konsentrerer vi oss om norrøn /k/ framfor fremre vokal (t.d. *kinn* > /çin/) og norrøn /kj/ (t.d. *kjot* > /çøt/). Historisk kan en trulig regne med ei stegvis utvikling som skissert i figur 1, der det skifter om dialektene har kommet til steg 2 eller 3 (jf. Kristoffersen og Torp 2016, 189–191). Mellom /k/ og fremre vokaler kom det inn en halvokal, og nyutvikla /kj/ følger opprinnelig /kj/ videre. I framlyd er dette allment i norsk (ord som *kinn* og *gift*), variasjonen gjelder i innlyd.

<i>Tidlig norrønt</i>	<i>Steg 1</i>	<i>Steg 2</i>	<i>Steg 3</i>
<i>k_fremre vokal</i>	<i>kj</i>	/ç̥ç/	/ç/
<i>kj</i>	<i>kj</i>	/ç̥çç/	/çç/

Figur 1: Stegvis palatalisering av velar /k/

Utviklinga av /g/ var tilsvarende, med det unntaket at den frikative allofonen [ɣ] av /g/ trulig blei til /j/ uten å gå via affrikat (jf. Sandøy 1987, 182). Derfor kan det i dialektene være slik at lang /g:/ veksler med /j/ eller /j/ og kort /g/ med /j/ i ord som /ryg/ – /ryjjen/ ‘rygg – ryggen’ og /sku:g/ – /sku:jen/ ‘skog – skogen’.

Det er sannsynlig at /g/ og /k/ hadde palatale allofoner før fremre vokaler i norrønt, og allerede på 1200-tallet blir dette så smått markert i norske tekster, oftest etter /g/. Det er flere døme som pres. *giængr* (norr. *gengr*) og *skiæmta* (norr. *skemta*) i *Legendariske Olavs-saga* fra ca. 1250 (Hægstad 1922, XXX f.; jf. Seip 1955, 182 f.). Slike skrivemåter blir vanligere etter hvert, men aldri heilt dominerende i den norske skrivetradisjonen (Pettersen 1975, 291–293). Vi kan regne med at palataliseringa er eldre enn framskytinga av kort /o/ og /a/ i austlandsmåla, for det heter alltid /kø:ɾ/ ‘kol’ (norr. *kol*) og /kæɾv/ ‘kalv’ (norr. *kalfǫr*) i motsetning til /çø:ɾe/ ‘kjøle, gjøre kald’ (norr. *kóla*) og /çæ:ɾ/ ‘kjær’ (norr. *káerr*). Palataliseringa er også eldre enn endringer i bøyingssuffikset i bestemt form entall av sterke hunnkjønnsord, f.eks. norr. *bókin* > /bu:ça/ med palatalisering /k/ > /ç/ før bøyingssuffikset *-in* blei til /a/.

Palataliseringa er ikke lenger en synkron fonologisk prosess framfor trykkting vokal, men leksikalsk bestemt; Kristoffersen og Torp (2016, 191) meiner at «palataliseringa ikkje har vore noko levande prinsipp på mange hundre år». Nye lånord som *kimono* og *gitar* viser dette. Likevel er vi vant til at ⟨ki⟩ i skrift skal uttales [çi] el. [ççi], og ⟨gi⟩ [ji]. Dette kan overføres til nye leksem; det relativt nye lånordet *kino* har f.eks. alltid palatal. Vi trur derfor at døme på slik «nyere palatalisering» er basert på skriftbildet jamført med kjente ord, ei analogisk overføring til nye leksem, og nettopp leksikalsk bestemt.

Det var mange former som hadde velar + *j* eller velar før fremre vokal, omgivelsene der velarene blei palatalisert. I tillegg til noen enkeltord, særlig de frekvente adverb *ekki* (> *ikkje*) og *mikit* (> *mykje*), gjaldt det følgende grammatiske kategorier:

- Mange verb hadde i norrønt /j/ i infinitiv (f.eks. *byggja*, *leggja*), noen også i andre former (f.eks. *eggja*).

- Mange svake substantiv hadde like ens /j/ før endingsvokalen (f.eks. *sleggja*, *bylgja*).
- Nøytrale *ija*-stammer hadde stammeutlyd på /i/ og fikk palatalisering i alle bøyingsformene (f.eks. *merki*, *stykki*).
- Den bestemte artikkelen *-inn/-in/-it* osv. begynte i de fleste formene på /i/, så substantiv med stammeutlyd på velar plosiv fikk palatalisering i bestemt form (f.eks. *bekkinn* (akk.), *bókin*, *líkit*).
- Norrøne maskuline *i*-stammer fikk dessuten palatalisering i heile flertall (f.eks. *bekkir*, *leggir*).

I de fleste av disse tilfella var det ikke grunnlag for palatalisering i alle bøyingsformene (de nøytrale *ija*-stammene er et viktig unntak), slik at denne lydendringa førte til omfattende morfofonologisk veksling mellom velar plosiv og palatal frikativ. Denne morfologiske vekslinga er ennå levende for mange norsktalende og kan til og med overføres til nye lånord, men kan heller ikke regnes som en synkron fonologisk regel i norsk (jf. ovafor om stillinga trykktingt). Sia palatalen i dag må regnes som leksikalsk bestemt, følger det også at overgang til velar plosiv skjer form for form (jf. Sandøy 1987, 233).

2.2 Morfofonologisk variasjon

Palataliseringa førte til omfattende morfofonologisk variasjon mellom ubestemt og bestemt form. Dette kan gi paradigmer som i (1) i deler av Trøndelag og Nordland:²

(1)	a.	/bæk/ – /beççen/	‘bekk – bekken’
	b.	/røg/ – /ryjjen/	‘rygg – ryggen’

Fordi palataliseringa blokkerte senking av korte, fremre vokaler, får nordafjelske mål også variasjon i rotvokalen, som vi ser i (1). Det viser samstundes at senkinga er yngre enn palataliseringa, og sammen med det som var nevnt ovafor om andre endringer som er sei-

² Dette og følgende døme viser variasjonen, og liknende system fins flere steder, *mutatis mutandis*.

nere enn palataliseringa, tyder det på at den må ha vært gjennomført i seinmellomalderen.

Også i verba vil den palatale frikativten inngå i morfofonologisk veksling med velar plosiv, f.eks. i bøyingsmønster som i (2), i Nordfjord:

(2)	a.	<i>liggje</i>	<i>ligg</i>	<i>låg</i>	<i>lege</i>
		/liʝje/	/lige/	/lo:g/	/leje/
	b.	<i>tenkje</i>	<i>tenkjer</i>	<i>tenkte</i>	<i>tenkt</i>
		/teŋçe/	/teŋçe/	/teŋkte/	/teŋkt/

Der det er morfofonologisk veksling, er det alltid mulig med nye analogiske former, altså morfologisk utjamning. Mange har regna utjamning innafor et paradigme som en eigen type analogisk endring, men det kan òg forklaras som tradisjonell proporsjonal analogi bygd på bøyinga til substantiv i samme bøyingsklasse som *ikke* har stammeutlyd på velar (jf. Hill 2007 om ulike typer morfologisk endring). Utjamning av ei bøyning som /bu:k/ ‘bok’ – /bu:çe/ i Nord-Gudbrandsdalen (med *-e* i bf.sg. av sterke hunkjønnsord) kan til dømes settes opp i en proporsjonal analogi som vist i (3):³

(3)	<i>sol</i> – <i>sole</i>	
	<i>bok</i> – X	X = <i>bok</i> e (Sel, Nord-Gudbrandsdalen)

Tilsvarende likninger kan lett settes opp for endringer i andre bøyingsformer. Det er faktisk bare adverb *ikk(j)e* og *my(kj)e* og de nøytrale *ija*-stammene som ikke viser morfofonologisk veksling. Det er altså gode indrespråklige grunner til at denne vekslinga kunne utjammes, og i et tidlig arbeid pekte Thorson (1973 [1949], 343) på at det er «analogiverknaden som driv den palatale uttalen attende». Uten å gjøre poenget eksplisitt observerer Mæhlum og Røyneland (2012, 94) at *ikkje* og *mykje* er de orda som «har halde aller best på den pa-

³ *Bok*e er oppgitt av Per Esben Myren-Svelstad (personlig kommunikasjon). Legg merke til at selværene har beholdt den tradisjonelle endingsvokalen, men utjamna den morfofonologiske vekslinga i stammen. Det er altså ikke snakk om direkte overgang til *boka*.

latale uttalen», og det er ord som ikke inngår i et bøyingsmønster med former med /k/. Samstundes spiller nok også påvirkning fra talemål uten palatalisering inn, særlig i nyere tid, og ved de formene som *ikke* varierer, er slik ytre påvirkning den mest naturlige forklaringa på overgang fra /ç/ til /k/ i f.eks. *ikkje* > *ikke*.

3 Utbreiing

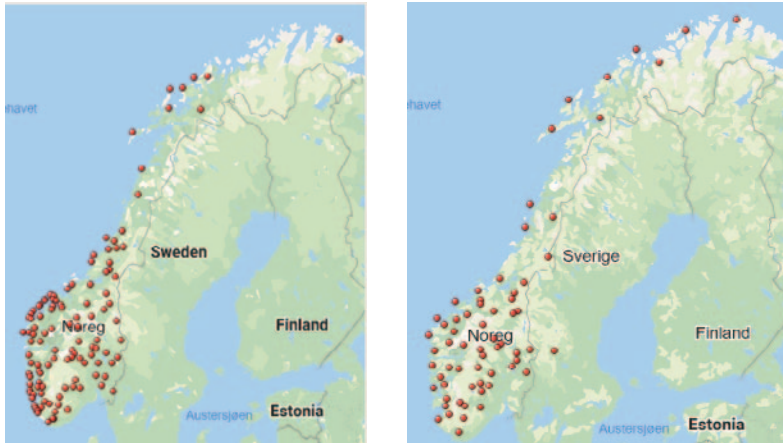
Allerede Larsen (1897, 28) kommenterte at det er mindre av slik morfofonologisk veksling i austnorsk enn i vestnorsk, sjøl om vi trulig kan regne med at palataliseringa opphavlig gjaldt allment. I nyere tid har *ija*-stammer som *stykke* tradisjonelt hatt palatal i all norsk, mens palatalisering i bestemt form entall av sterke hankjønnsord mangler på Austlandet (jf. Sandøy 1987, 183 f.). Søkemulighetene i LIA og NDK har gjort det mulig å prøve å skaffe noen store tall for å gi et overordna bilde. Deretter ser vi nøyere på noen former som peker fram mot diskusjonen av tilhøvet til språknormering i neste bolc.

3.1 Overordna tendenser

Generelle søk i korpuset på ord som i rettskrivinga har *-ke-* i inn- eller utlyd, men i den talemålsnære transkripsjonen er notert med <kj/tj/sj> (de naturlige måtene å notere palatal konsonant på etter det norske bokstaveringsssystemet, bekrefta av stikkprøver), fanger opp en god del relevante former som ikke blir skrevet med <j> i den normerte transkripsjonen, f.eks. infinitiv og bestemt form entall.⁴ Søket gir treff over heile landet, se figur 2a. Dette inkluderer søraust, f.eks. /styçe/ i Eidsberg (Østfold) og /løyçi/ 'Løken' i Fet (Akershus). (Noen sammensatte ord blir med i søket, og treffet i Aremark heilt i søraust er «spisesji» 'spiseskei'. Ellers var det få irrelevante treff.) Hoff (1946, 217–222) nevner en god del spor etter palataliseringa i Indre Østfold – tenk på gards- og bynavnet *Askim* av norrønt *Askheimr* – men også at /styçe/ blir avløst av /styke/ (op.cit., 218).

⁴ Søketrykk: [word=".+ke." %c & phon=".+(tj|kj|sj)+."].

Samme søkestreng i NDK (med unntak av at ⟨sj⟩ i talemålsnær skrivemåte blei ekskludert fordi den gav mange irrelevante treff) gir framleis mange treff (figur 2b), men de er likevel mer avgrensa på to viktige måter: Treffa er i større grad geografisk avgrensa til vestnorsk og midlandsmål, og de er leksikalsk avgrensa: De fire nørdeste treffa er alle substantivet *stykke*, mens de aller fleste treffa fra austlandsk er verbet *tenke*.

Figur 2a (LIA t.v.) og 2b (NDK t.h.): notert palatal som svarer til ⟨ke⟩ i skrift.

Vi har prøvd å gjøre et tilsvarende breitt søk for å fange opp ord som har morfofonologisk veksling, ved å søke etter substantiv med stammeutlyd på /g/ eller /k/ i bestemt form entall. Det er totalt 17 964 slike former i LIA. Av disse er 14,3 % (2574) notert med ⟨j⟩ før ei bøyingsending i talemålsnær transkripsjon.⁵ Tilsvarende tall for NDK

⁵ Søkeuttrykk: [lemma=".*(g|k)" %c & ((pos="subst" & num="eint" & defn="bu")) & phon=".*(a|e|i|en)"]; totalen er samme søk uten "phon". Dette inkluderer *ikke* svake substantiv, for da blir det vanskelig å skille ut de som tradisjonelt ikke har hatt palatal i noe talemål, f.eks. svake hunkjønnsord som *uke/veke*.

Figur 3: Palatal i adverbet *mye/mykje* (LIA).

er 6027 former totalt og 452 notert med ⟨j⟩, dvs. 7,5 %.⁶ Det kan være noen feil her, men som en overordna indikasjon kan det være bra nok, og forskjellen mellom korpusa er tydelig.

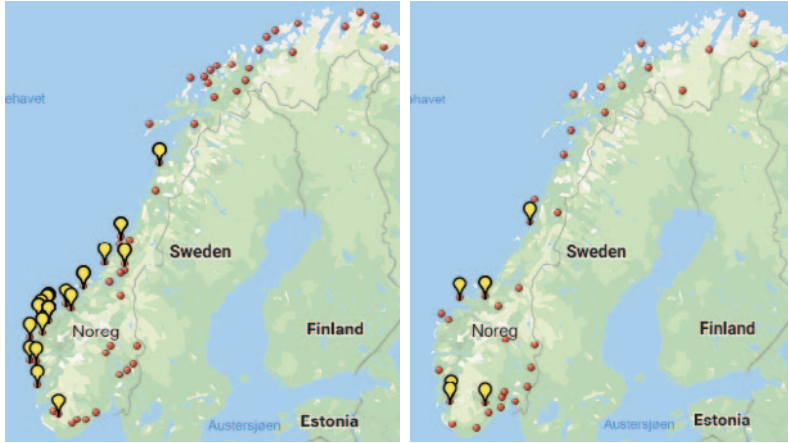
I verbet *tenke* kan vi vente palatal i infinitiv og presens (og stundom analogisk i imperativ, men det er ingen døme på det i LIA). I LIA er det totalt 1561 forekomster + 6 ført under lemmaet *tenkje*.⁷ Av disse er 344 + 3 transkribert med ⟨tj|kj⟩, dvs. 22,2 % palataler. I NDK er det 303 belegg der 86 viser palatal, dvs. 28,4 %. I dette leksemet viser altså NDK større andel palatal konsonant enn LIA, noe som viser at palatalene kan holde seg godt i frekvente leksem.

Det ubøyde adverbet *mye/mykje* gir mange treff med palatal også i Nord-Norge (figur 3). Her er palatal frikativ markert med gult (treffet i Østfold (Råde) er feiltranskribert), mens de andre formene i hovedsak er /my:/ og /my:e/. Generelt har nordnorsk oftest spor etter palataliseringa i leksema *ikke*, *mye* og *stykke* (Bull 1990, 163).

Skal en jamføre morfofonologisk veksling i spesifikke leksem i de to korpusa, må en finne noen som er frekvente, ellers blir talla så små at en eventuell forskjell gjerne kan være tilfeldig. Leksemet

⁶ Søkeuttrykk: [lemma="+(g|k)" %c & ((pos="noun" & num="sg" & defn="def")) & phon="*j(a|e|i|en)"].

⁷ Søkeuttrykk: [lemma="tenke" %c & ((pos="verb" & temp="pres|inf")) & phon="*(tj|kj).*"].

Figur 4a (LIA t.v.) og 4b (NDK t.h.): Palatalisering (gult) i bf.sg. av *fisk*.

stykke gir totalt 1001 treff i LIA-korpuset, 35,6 % av disse med palatal. Tilsvarende tall i NDK er 460 treff med 32,2 % palatal. Det er altså liten forskjell. Leksemet *merke* gir 795 treff i LIA-korpuset og 484 i NDK, med 18,6 % palatal i LIA og 13,0 % i NDK. Forskjellen mellom korpusera er heller ikke her overveldende, men forskjellen mellom leksema er derimot tydelig.

Det frekvente leksemet *fisk* har tradisjonelt hatt palatalisering i bestemt form entall, men ikke ellers i paradigmet. Søk på bestemt form entall i korpusera gir 285 treff i LIA med 33,0 % palatal (figur 4a), mens NDK gir 66 treff med 13,6 % palatal (figur 4b). I dette ordet med morfofonologisk veksling er forskjellen mellom korpusera altså tydelig.

3.2 Noen stikkprøver fra Vestland fylke og tilhøvet til nynorsknorma

Vi har tatt noen regionale stikkprøver i LIA og NDK for å sammenlikne med de landsomfattende undersøkningene ovafor og skriftundersøkningene i bolk 4. Der ser vi på infinitivformene til sju «viktige» verb (se tabell 4) som blei råka av *j*-avviklinga i Læreboknormalen fra 1959 (s. 58). For å se om talemålskorpusera avslører ei avvikling av palatal uttale i kjerneområda for nynorskten, viser tabell 1–3 ned-

<i>Sted/Korpus</i>	<i>LIA</i>	<i>NDK (ca. 2010)⁸</i>
<i>Førde</i>	1978: UK+, UM–	
<i>Selje</i>	1958: GK+	
<i>Austevoll</i>	1981: UM+	
<i>Bømlo</i>	1978: GM2+, UM2±	GM+, UM–, UK–
<i>Kvinnherad</i>	1951: GM2+	UM–, GM?
<i>Stord</i>	1980: UM–, UK+	
<i>Eidfjord</i>		UM–, UK–
<i>Fusa</i>		UM?, UK–
<i>Lindås</i>		GK+
<i>Voss</i>		GK+

Tabell 1: *Bygg(j)a/-e* i gamle Hordaland og Sogn og Fjordane. Årstalla angir opptaksår, UK = ung kvinne, GM = gammel mann, GM2 = to gamle menn osv. Plusstegn = palatal uttale, minustegn = ikke-palatal uttale, ± = begge deler. Spørsmålstegn = uavklart (til dømes utydelig tale).

<i>Sted/korpus</i>	<i>LIA</i>	<i>NDK (ca. 2010)</i>
<i>Aurland</i>	1955: GK+	
<i>Eid</i>	1978: GM+, GK–	
<i>Eikefjord</i>	1956: GM?	
<i>Førde</i>	1978: UK–	
<i>Hyllestad</i>	1957: GK–	GK–
<i>Jostedal</i>	1959: GM2+	
<i>Kinn</i>	1957: GM–, GK–	
<i>Selje</i>	1958: GK2+	
<i>Kalvåg</i>		GK+
<i>Stryn</i>		UM–

Tabell 2: *Legg(j)a/-e* i Sogn og Fjordane. (Samme koder som i tabell 1.)

slag i LIA og NDK for de to første av disse verba; tabell 1 tar for seg *bygg(j)a/-e*, tabell 2–3 *legg(j)a/-e*. Den overordna tendensen er at palataliseringa lever godt hos eldre talere i begge korpuser, og at avviklinga hovedsakelig er hos yngre, med et par unntak.

Tabellene viser, som nevnt ovafor, at avviklinga av palataliseringa ikke ser ut til å være dramatisk, men jamn. Det er over 50 år mellom

⁸ Innsamlinga og transkripsjonen av NDK-materialet hadde pr. 2014 «pågått i over åtte år» (Johannessen og Hagen 2014: 15), så vi setter 2010 som et medialt årstall.

<i>Sted/korpus</i>	<i>LIA</i>	<i>NDK (ca. 2010)</i>
<i>Bømlo</i>	1978: GM3+, UM2 +, GK+, UK+	
<i>Etna</i>	1974: GM+	
<i>Kvam</i>	1969: GM+	
<i>Lindås</i>	1957: GK+, 1981: GK+	UM–
<i>Eidfjord</i>	1979: GM2+, GK+	GK+, UM–
<i>Fusa</i>		GM–
<i>Stord</i>	1980: UM–	

Tabell 3: *legg(j)a/-e* i Hordaland. (Samme koder som i tabell 1.)

de eldste døma i LIA og opptaka i NDK, og resultatene er klart i tabell 1 (*bygg(j)a/-e*), der det er atskillig flere NDK-treff enn i tabell 2 og 3. Sjøl om vi må ta forbehold om ujamnt datagrunnlag, synes utviklinga å være bra tydelig. Som det går fram av tabell 2, har LIA døme på eldre informanter i 1957 i Hyllestad og Kinn kommune som ikke palataliserer, samt ei eldre dame i Eid kommune i 1978. Det er også liknende funn for *ligg(j)a/-e* hos en eldre mann i Jølster i 1959, i tillegg til at det er noe intraindividuell variasjon med *tenk(j)a/-e* hos to informanter fra Førde og Arna rundt 1980. Hovedtendensen er likevel at de frekvente verba *har* palatalisering i LIA-korpuset, særlig i Hordaland. Det er stort sett unge i begge korpusa, litt flere i NDK, som ikke har palatal uttale.

3.3 Oppsummering av talemålssituasjonen

Korpuset har gjort det mulig å skaffe noen overordna tall, samstundes som vi har gjort noen stikkprøver på enkelte leksem. Disse stikkprøvene i korpuset tyder på følgende (definitive resultat kan ikke denne vesle undersøkninga gjøre krav på):

- a) Palatal uttale holder seg best i vestnorsk og midlandsmål.
- b) Palatal uttale holder seg best der det ikke er morfofonologisk veksling, som vist i *my(kj)e* og *stykke* i motsetning til bestemte former som *fisken*.
- c) Palatal uttale er leksikalsk bestemt og kan derfor skifte mellom ulike leksem, uavhengig av grammatisk kategori.

- d) På makronivå er det tydelig forskjell mellom korpusa, med mest palatalisering i LIA.
- e) Både i LIA og NDK har eldre talere oftest palatal uttale, men det er også informanter i LIA som ikke har det; ingen unge talere i NDK har gjennomført palatalisering.

4 Nyere skriftspråkutvikling og normering

4.1 J-avviklinga i nynorsknorma

Landsmålet tok fra starten inn noen skrivemåter med ⟨gj⟩ og ⟨kj⟩ som svarer til palatale varianter i talemålet. Én grunn til at skrivemåte med ⟨j⟩ i mange tilfelle blei unngått i landsmålet, var at palataliseringa blei regna som automatisk. Derfor kunne Aasmund O. Vinje skrive «ikki» og meine at det skulle uttales med /ç/.

Sjøl ikke i samnorsktida kom dette inn i bokmål. Bare to leksem i bokmål har en avvikende skrivemåte, nemlig *bikkje* og *krykkje* (fuglen), og de framstår nærmest som fremmedord innafor dette systemet med den særnorske forma si (Flydal 1989, 378). Disse orda er henta inn fra norske talemål og fins ikke i dansk (anna enn som norske lånord).

De nøytrale *ija*-stammene har aldri blitt systematisk normert med ⟨j⟩ i nynorsk, trass i uttalen og den sporadiske forekomsten av slike skrivemåter. At ⟨j⟩ normalt ikke blei skrevet i norrønt, kan ha spilt inn. Aasen (1873) har «Ynskje (el. Ynske)», men «Stykke (el. Stykkje)» og «Merke (el. Merkje)», og denne normeringa blir videreført av Skard (1901), uten parentesformene hos Aasen.

I 1938 begynte avviklinga av *j*-skrivemåte i andre kategorier (Kirke- og undervisningsdepartementet 1938, 13f). Da blei det obligatorisk å droppe ⟨j⟩ i verbalsubstantiv på *-ing*, f.eks. *tenking* og *bygging*, og svake hunkjønnsord og verb på *-ggje* fikk sideformer uten ⟨j⟩, f.eks. *brygge* (verb og substantiv). Dette blei ført vidare i læreboknormalen i 1959, som i stor grad åpna for å stryke ⟨j⟩ i sambanda *-kkj-*, *-ngj-*, *-nkj-*, *-rkj-*, *-skj-* og vokal + *-kj-*. Detaljnivået var slik at utgreinga regna opp «[d]ei viktigaste orda det gjeld» (Kirke-

og undervisningsdepartementet 1959, 58), inkludert unntak som *bikkje*, *ikkje* og *krykkje*.

I rettskrivingsreforma i 2012 fikk verb og svake hunkjønnsord med stamme på *-g* eller *-k* valgfri ⟨j⟩ som prinsipp. Eneste unntak i verb og substantiv var noen tradisjonsformer som *fylgje* og *syrgje*, mens de alternative formene med ⟨ø⟩ fikk valgfri ⟨j⟩, altså *følg(j)e* og *sørg(j)e* (Språkrådet 2012). Valgfridommen på dette punktet i 2012-reforma er hevda å være basert på usus i skriftlige kjelder; reforma er den første som er fundert i større undersøkinger i skriftspråskorpus, sjøl om undersøkingene hadde metodiske mangler (Holm og Munkvold 2013).

Etter 2012 skjer normeringa av nynorsk uten at tilnærming til bokmål er et mål. Nynorsk skal primært normeres på grunnlag av eksisterende nynorsk skrift, og henvisninga til talemål i de gjeldende retningslinjene for normering (2015–) er sekundær.⁹ Det fins likevel stadig et talemålsprinsipp for nynorsk (ulikt for bokmål), men som det går fram av det siste avsnittet gjengitt under, har det etter måten låg prioritet:

Når ein strammar inn norma på punkt der det er talemålsvariasjon, bør forma som har best talemålsgrunnlag, bli ståande. Dersom ein utvidar norma, bør den nye forma ha svært godt talemålsgrunnlag. Med talemålsgrunnlag er det tenkt både på frekvens, generell utbreiing og utbreiing i kjerneområda for nynorsk.

Bruksprinsippet går framfor talemålsprinsippet: Unormerte former som er lite brukte i skrift, skal ikkje takast inn i norma sjølv om dei har godt talemålsgrunnlag. (Språkrådet 2015, 13).

Sjølv om talemålsprinsippet kan sies å være noe marginalt, er det relevant å jamføre utviklinga av ulike talemålstrekk i kjerneområda

⁹ Det rår et visst hierarki blant normeringsprinsippa, der stabilitet i norma og sjølstendighet fra bokmål, samt nevnte ususprinsipp, vil trumfe talemålsprinsippet i de fleste sammenhenger. I skrivende stund er retningslinjene under revisjon i Språkrådet, der dette hierarkiet blir enda tydeligere framheva. Noen konsekvenser av prinsippa slik de ser ut i 2015-utgava, er òg kort diskutert i Hovdenak (2015).

nettopp for å vurdere om det er eller seinere kan bli utslagsgivende for nynorsknorma. Språkrådet definerer ikke «kjerneområda», men vi vil i denne sammenheng avgrense oss til Vestland fylke, der nynorsk òg er administrasjonsspråk.¹⁰ Her skal vi derfor se på åssen den skriftlige praksisen for *j*-skrivemåter eventuelt har endra seg, og jamføre med bolken ovafor om palatalisering av velarer i de nynorske kjerneområda fra 1950-tallet og utetter, altså fra og med opptaka i LIA. Der så vi at det store bildet ikke var drastisk endra fra LIA til NDK, avviklinga er saktegående.

4.2 Skrift (*usus*)

Gitt ei massiv bokmåleksponeering òg i de nynorske kjerneområda, i tillegg til svekkinga av palatalisering i dialektene, er det kanskje ventende at *j*-lause former vinner terreng i nynorsk, og at dette – gitt bruksprinsippet og trass i sjølstendighetsprinsippet i Språkrådets (2015) normeringsretningslinjer – kan komme til å påvirke norma ytterligere på sikt. Helset (2017, 109 f.) finner likevel ikke klare spor av dette i undersøkinga si, der det er ei klar overvekt av *j*-former. Han tar for seg verbet *bygg(j)a/-e* og substantivet *rekk(j)e* i tekster fra *Aviskorpuset* (*Bergens Tidende*, *Dag og Tid*, *Hallingdølen*, *Klassekampen*, *Nationen* og *Sogn Avis*; se referanselista) i perioden ca. 2000–2010. Materialet kan altså trulig jamføres direkte med det som lå til grunn for 2012-norma. Funna hans kan oppsummeres slik:

- *bygga/-e* 22 % (n=ca. 900) *byggja/-e* 78 % (n=ca. 3100)
- *rekke* 21 % (n=ca. 600) *rekkje* 79 % (n=ca. 2200)

Nær 80 % tilslag med *j*-former utgjør aleine kanskje et grunnlag for å forfekte det som eneform. Men talla aleine avslører ikke praksisen til den enkelte skribenten, og hva skribentene sjøl meiner om de brukte formene. Om verbformene *bygge* vs. *byggje* kommenterer Helset (2017, 140):

¹⁰ I LIA-korpuset kan en søke på de gamle fylka fra før 2018/2020, mens dialektkorpuset opererer med fem regioner, slik at en sjøl må avgrense på kommunenivå.

[H]eile 30 % av dei i alt 197 skribentane som i det heile brukte det aktuelle leksemet i korpuset, vekslar mellom å bruke dei to formene, medan 53,3 % held seg konsekvent til forma *byggje* og 16,7 % held seg konsekvent til forma *bygge* (Helset 2013), noko som samsvarar bra med det faktum at berre 25 % av informantane mine reknar *bygge* for å vere ei markert radikal form.

Utgangspunktet er altså at *j*-former dominerer, men at skribenter vakler og heller ikke nødvendigvis regner *j*-lause former for å vere radikale. I det følgende bidrar vi med noen stikkprøvebaserte undersøkinger, der vi ser vi på infinitivformene av noen av de «viktige» verba nevnt i læreboknormalen (1959, 58). Dersom en søker på de fire mulige infinitivformene for hvert verb i nynorske bøker i Nasjonalbibliotekets N-gram-tjeneste,¹¹ finner en at *e*-infinitiv med *j*-innskott dominerer i fire av de sju verba (*byggje*, *leggje*, *tenkje*, *søkje*) de siste åra, men at *j*-lause *e*-infinitivformer er vanligere enn før – òg i tilfella der de framleis er i mindretall. *A*-infinitiv uten *j*-innskott er marginalt (og *a*-infinitiv generelt på retur).

Vi avgrensar undersøkinga nedafor til å inkludere to lokalaviser (*Sogn Avis* 2007–2010 og *Hallingdølen* 2002–2009) og to forfattere, Kjartan Fløgstad og Edvard Hoem, begge med korpustilfang fra 1970-tallet fram til kring tusenårsskiftet.¹² Vi har også søkt på de samme verba i nynorskdelen av Normkorpuset,¹³ der tekstene er skrevet av elever på 3., 4., 6., og 7. trinn i grunnskolen. I undersøkinga har vi inkludert sju infinitivformer nevnt i Læreboknormalen, der *legg(j)a/-e*, *ligg(j)a/-e*, *bygg(j)a/-e* og *tenk(j)a/-e* er de mest frekvente. Prosentandel og antall treff med *j*-innskott er oppgitt i tabell 4.

Med *Sogn Avis* har vi inkludert ei avis sentralt i kjerneområdet til nynorsken, mens *Hallingdølen* i denne sammenheng er ei randso-neavis. Umiddelbart ser en at prosentene for former med ⟨j⟩ er klart høgest i *Sogn Avis*, der alle verba så nær som det minst frekvente

¹¹ https://www.nb.no/sp_tjenester/beta/ngram_1/.

¹² De omtalte kjeldene nedafor er alle spesifisert i *Nynorskorpuset* (se referanse-lista).

¹³ <https://www.hf.uio.no/iln/om/organisasjon/tekstlab/prosjekter/norm/>.

Verb/Kjeldre	Sogn Avis (2007–10)	Halling- dølen (2002– 09)	Kjartan Fløgstad (1972–96)	Edvard Hoem (1978–2004)	Nyn.tekster i Norm- korpuset
<i>Byggja/-e</i>	88,7 % (n=2159)	57,1 % (n=1319)	50,0 % (n=40)	0 % (n=47)	36,6 % (n=41)
<i>Leggja/-e</i>	87,0 % (n=2647)	57,0 % (n=1284)	52,9 % (n=121)	0 % (n=191)	33,3 % (n=39)
<i>Liggja/-e</i>	84,9 % (n=690)	41,9 % (n=458)	51,3 % (n=78)	0 % (n=53)	11,8 % (n=17)
<i>Stengja/-e</i>	81,1 % (n=180)	36,1 % (n=122)	20,0 % (n=5)	0 % (n=7)	100 % (n=1)
<i>Tenkja/-e</i>	89,5 % (n=1376)	67,8 % (n=559)	55,9 % (n=152)	0,6 % (n=155)	30,0 % (n=40)
<i>Steikja/-a</i>	27,8 % (n=18)	20 % (n=5)	0 % (n=2)	0 % (n=4)	0 % (n=4)
<i>Søkja/-e</i>	85,8 % (n=607)	74,2 % (n=299)	17,6 % (n=17)	4,0 % (n=50)	33,3 % (n=3)

Tabell 4. Prosent for *j*-innskott i infinitivsformer av (frekvente) verb. Totalt antall treff er oppgitt i parentes.

(*steik(j)a/-e*) ligger på 80–90 %. Talla fra *Sogn Avis* er gjenkjennbare fra Helset (2017) si undersøking, mens *j*-prosenten i *Hallingdølen* varierer fra 36,1 til 74,2 (om vi ser vekk fra *steik(j)a/-e*, som bare har fem treff totalt). *J*-prosenten er altså langt lågere i *Hallingdølen* enn i de samla talla fra Aviskorpuset hos Helset (2017).

De to forfatterne skriver mer radikalt enn avisene; Kjartan Fløgstads fordeling er sirka 50/50 blant de mest frekvente verba. Går en bøkene hans mer etter i sømmene, finner en at han har brukt mye *j* i storverka fra rundt 1980, mens *j*-innskotta mangler i større grad både i tidligere og seinere bøker. *Ligg(j)a* fins både med og uten *j*-innskott i *Dalen Portland* (1977) og *Fimbul* (1994). Dermed kan en gjette at forfatteren blander ubevisst, og at forlaget i ulik grad har grepet inn. Det kan være tilfellet hos Edvard Hoem òg, som bare er tre tilfeller (1 × *tenkje* og 2 × *søkje*) unna å ha (fått) renska unna alle *j*-formene.

At avisene skriver mer konservativt enn Fløgstad og Hoem, overrasker ikke, da vi kan gå ut fra at journalistene ikke velger form sjøl, men er underlagt ei husnorm (jf. Ims 2007). Det er likevel interessant å se at praksisen er såpass ulik hos de to avisene. Helset si undersøking inkluderer også regionale og nasjonale aviser, som altså ligger nærmere «kjerneområdenynorsken» enn *Hallingdølen*. Blant elevene i Normkorpuset ser en at andelen av *j*-skrivende ligger på ca. 1/3 ved

de tre mest frekvente verba. At den er såpass låg, overrasker kanskje heller ikke, gitt talemålsutviklinga (jf. at unge vestlendinger i NDK ikke har palataler) og at elevene trulig lesar mer bokmål enn nynorsk på fritida. Bokmålspåvirkninga i nynorske elevtekster er ellers kjent blant anna gjennom studien til Bjørhusdal og Juuhl (2017).

Ei undersøking som dette viser bare noen tendenser, men det synes klart nok at avishusa ivaretar *j*-formene i større grad enn enkeltpersoner som skriver, og avisene representerer sjølsagt òg mye tekst. De er mye leste tekster og påvirker derfor folks normoppfatninger eller internaliserte normer. Ims (2007) er riktignok skeptisk til at høgfrekvente former automatisk sammenfaller med internaliserte former og er de mest levedyktige: «Slike opptellingar er barometre på normativ språkbruk hos store tekstprodusentar, men de sier ikke noe om hvilke ordformer og varianter som er internalisert eller ikke hos den jevne språkbruker» (s. 43). Med dette perspektivet er ikke bruksprinsippet entydig, for de brukte formene er ikke nødvendigvis skribentenes valg. Hva som skal eller bør utgjøre tekst- og kunnskapsgrunnlaget i normeringsarbeid, blir diskutert av blant andre Helset (2018) og blir også noe justert i Språkrådets normeringsretningslinjer, som planlegges oppdatert i 2021. Å legge vekt på aviser i normgrunnlaget er i praksis å ivareta en viss stabilitet i norma (jf. stabilitetsprinsippet i normeringsretningslinjene). Men gitt et aukende digitalt tilfang og at digitale avistekster gjennomgår mindre korrektur og redigering enn papirtrykte tekster, er det ikke gitt at aviser i framtida vil representere den samme stabiliteten.

5 Konklusjon

Som nevnt innleiingvis er det ingen ny innsikt at målføretrekket «palatalisering av velar» er i ferd med å svekkes i dialektene. En kan spørre seg hvor langt tilbake en må gå for å finne den paradisiske urtilstanden her, for også i et korpus som LIA med tradisjonelle dialekttalere er det mange som *ikke* har palataler i de aktuelle orda og posisjonene. Vi kan slå fast at palatalene står svakt og har gjort det lenge. Utviklinga fortsetter, for det er ei tydelig utvikling fra LIA til

NDK (med forbehold om ujamnt datagrunnlag), om en ikke kan kalle endringa dramatisk.

I det vi kan kalle ei palatal avvikling spiller trulig indre og ytre årsaksfaktorer sammen. I ord med morfofonologisk veksling har det alltid vært grunnlag for analogisk utjamning, og palatalene har alltid vært fremmede for talt riksmål og til dels bymål generelt, som i dag øver stor påvirkning på omliggende dialekter. I den grad palatal uttale er bevart, er den veldig leksemavhengig. Vi vil derfor vente at palatalene holder seg lengst i høgfrekvente leksem. Palatalene er dessuten et allment konservativt trekk i norske talemål, det fins ingen ryddig isogloss for dette fenomenet

Normeringa (nynorsk) og usus har fulgt etter og foreskriver i mindre grad enn før (j). *J*-formene lever godt i avishusnormene og er såleis frekvente i tekstkorpus, men de er i mindre grad brukt av andre skrivere. Når palatalene er mindre brukt i talemåla enn før, ikke fins i bokmål og ikke er enerådende i nynorsk tekst heller, er det ikke anna å vente enn at *j*-formene har dårlige kår blant elever med nynorsk som hovedmål.

Referanser

- Aviskorpuset* (nynorsk). 2016. Utvikla av prosjektet *Norsk aviskorpus*, distribuert av Clarino Bergen Centre. <https://clarino.uib.no/korpuskel/corpus-list>.
- Bjørhusdal, Eli og Gudrun Kløve Juuhl. 2017. Bokmålsavvik frå nynorsknorma i sjetteklassetekstar. *Maal og Minne* 109(1), 93–121.
- Bull, Tove. 1990. Målet i Troms og Finnmark. I *Den store dialektboka*, red. av Ernst Håkon Jahr, 157–177. Oslo: Novus.
- Flydal, Leiv. 1989. La arbeidsfolks språk bli einaste riksmål i landet – så blir det norsk! I *Språket – struktur og samfunn. Utvalgte skrifter II*, red. av Arne Halvorsen og Geirr Wiggen, 355–379. Oslo: Novus.
- Helset, Stig Jarle. 2017. *Norm og røyndom – ein statistisk studie av operative normer i det nynorske skriftspråket*. Ph.d.-avhandling, Universitetet i Bergen.

- Helset, Stig Jarle. 2018. Om kunnskapsgrunnlaget for normeringa av det nynorske skriftspråket. *Norsk lingvistisk tidsskrift* 36(1), 69–93.
- Hill, Eugen. 2007. Proportionale Analogie, paradigmatischer Ausgleich und Formerweiterung. Ein Beitrag zur Typologie des morphologischen Wandels. *Diachronica* 24(1), 81–118.
- Hoff, Ingeborg. 1946. *Skjetvemålet*. Skrifter utgitt av Det Norske Videnskaps-Akademi i Oslo, II. Hist.-Filos. Klasse. 1946. No. 1. Oslo: Dybwad.
- Holm, Thorgeir og Sergej Alexander Munkvold. 2013. Den nye nynorskrettskrivingi. *Norsk Lingvistisk Tidsskrift* 31(2), 165–220.
- Hovdenak, Marit. 2015. Kor går norsk rettskriving? *Språknytt* 2/2015, 18–21.
- Hægstad, Marius. 1922. Um maalet i Ólafs saga hins helga. I Oscar Albert Johnsen (utg.), *Ólafs saga hins helga*, XXVIII–LVII. Utgjeve av Den Norske Historiske Kildeskriftkommission. Kristiania: Dybwad.
- Ims, Ingunn Indrebø. 2007. «Det er vi som bestemmer åssen folk snakker og skriver»: En undersøkelse av norske avisers språknormative prinsipp og praksis. Hovedoppgave, Universitetet i Oslo.
- Johannessen, Janne Bondi og Kristin Hagen. 2014. Om artiklene i denne boka og *Nordisk dialektkorpus*. I *Språk i Norge og nabolanda. Ny forskning om talespråk*, red. av Janne Bondi Johannessen og Kristin Hagen, 7–25. Oslo: Novus.
- Johannessen, Janne Bondi, Joel Priestley, Kristin Hagen, Tor Anders Åfarli og Øystein Alexander Vangsnes. 2009. The Nordic Dialect Corpus – an Advanced Research Tool. I *Proceedings of the 17th Nordic Conference if Computational Linguistics, NODALIDA 2009*, red. av Kristiina Jokinen og Eckhard Brick, 73–80. NEALT Proceedings Series Vol. 4. Tartu: DSpace. <http://tekstlab.uio.no/nota/scandiasyn/>.
- Kirke- og undervisningsdepartementet. 1938. *Ny rettskrivning 1938*. Oslo: Olaf Nordlis Forlag.
- Kirke- og undervisningsdepartementet. 1959. *Ny læreboknormal*. Oslo: Olaf Nordlis Forlag.

- Kristoffersen, Gjert og Arne Torp. 2016. Fonologi. I *Mønster*, red. av Helge Sandøy, 101–211. Norsk språkhistorie, hovedred. Helge Sandøy og Agnete Nesse, band I. Oslo: Novus.
- Larsen, Amund B. 1897. *Oversigt over de norske bygdemål*. Kristiania: Aschehoug.
- LIA norsk – korpus av eldre dialektopptak*. <http://tekstlab.uio.no/LIA/korpus.html>.
- Mæhlum, Brit og Unn Røynealand. *Det norske dialektlandskapet*. Oslo: Cappelen Damm.
- Normkorpuset*. <http://www.hf.uio.no/iln/om/organisasjon/tekstlab/prosjekter/norm/>.
- Nynorskkorpuset*. http://no2014.uib.no/korpuset/r-webconc_avansertsok.html.
- Pettersen, Egil. 1975. *Språkbrytning i Vest-Norge 1450–1550*. Bergen: Universitetsforlaget.
- Sandøy, Helge. 1987. *Norsk dialektkunnskap*. 2. utg. Oslo: Novus.
- Seip, Didrik Arup. 1955. *Norsk språkhistorie til omkring 1370*. 2. utg. Oslo: Aschehoug.
- Skard, Matias (1901). *Landsmaals-ordlista med rettleiding um skrivemaaten*. Kristiania: Aschehoug.
- Skjekkeland, Martin. 1997. *Dei norske dialektane*. Kristiansand: Høyskoleforlaget.
- Språkrådet. 2012. *Ny nynorskrettskriving frå 2012*. <https://www.sprakradet.no/globalassets/vi-og-vart/publikasjoner/ny-nynorskrettskriving.pdf>.
- Språkrådet. 2015. *Retningslinjer for normering*. <https://www.sprakradet.no/Spraka-vare/Norsk/normering/retningslinjer-for-normering/>.
- Thorson, Per. 1973 [1949]. Om regressiv palatalisering av *g* og *k* i germansk, serleg norsk. I *Frå norsk målføregranskning*, red. av Olav T. Beito og Ingeborg Hoff, 329–355. Oslo: Universitetsforlaget.

English summary

The article discusses variation between the velar plosives /g, k/ and the palatal fricatives /j, ç/ or affricates in Norwegian dialects. Variation between a velar and a palatal consonant in the inflectional paradigm of a single word is often levelled, and generally the palatals are being replaced by velars in many dialects. We investigate how the LIA corpus and Nordic Dialect Corpus can be used to study this phenomenon. The findings confirm that the palatals have been vanishing for some time. Finally, we investigate whether the loss of palatal consonants is also reflected in *Nynorsk* writing by adopting non-*j*-forms, which were allowed in the standards from 1938 and 1959. We demonstrate that the *j*-forms are first and foremost preserved by newspapers, whereas independent writers and pupils in elementary school have a much lower rate of *j*-forms, following the situation in spoken Norwegian.

Ivar Berg

Institutt for språk og litteratur
Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet NTNU
ivar.berg@ntnu.no

Leiv Inge Aa

Institutt for lærerutdanning
Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet NTNU
leiv.inge.aa@ntnu.no